

ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ АКТИВНОГ СТАНОВНИШТВА У СРБИЈИ*

Садржај: Рад третира проблематику дневне миграције, као посебног облика просторне покретљивости становништва. Акцент је на дневним миграцијама економски активног становништва. Анализирани су развој и промене обима и карактеристика дневних миграција радника у Србији (без Косова и Метохије) у последњих четрдесет година двадесетог века.

Кључне речи: дневне миграције, Србија, место становања, место рада

Abstract: : The paper deals with the problems of travelling to work, as a special form of geographical mobility of population. The accent has been given to commuting of active population. Development and changes of the extent and characteristics of commuting of workers in Serbia (without Kosovo and Metohija) during the last forty years of the 20th century have been analyzed.

Key words: commuting, Serbia, place of residence, workplace

Увод

Дневне миграције становништва представљају сложен демографски, економски и социолошки процес (Роса О., 1986). Самим тим су предмет истраживања демографа, географа, просторних планера, економиста, социолога и других истраживача који се баве проблематиком мобилности радне снаге, саобраћаја и локалног и регионалног економског развоја. "Дневне миграције тј. дневно одлажење радника из места живљења у место рада подразумевају кретања радне снаге на мањим одстојањима, која се у одговарајућим саобраћајним условима и приликама могу савладати у оквиру разумног продужења радног дана за онолико времена колико је потребно раднику за путовање на рад" (Мацура М., 1965).

Прва истраживања неподударности места рада и места становања извршена су у Немачкој крајем 19. века. Тамо је 1900. године проведен први државни попис становништва који је узимао у обзир број лица која раде ван места становања. За тим примером следиле су Швајцарска (1910.г.), Енглеска (1921.г.), Холандија (1947.г.), Савезна Република Немачка (1950.г.) и Чехословачка 1961. године (Runge J., 1991). У Србији, сагледавање токова дневне миграције први пут омогућавају подаци пописа становништва из 1961. године. Савезни завод за статистику спровео је 1957. године анкету о дневним мигрантима у 75 насеља Југославије, док се у попису 1961. године први пут јавља питање о месту рада.

Дневне миграције активног становништва, као резултанта географске раздвојености места рада и места становања, настале су првенствено услед потреба за

*Мр Весна Лукић, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд

* Рад представља резултате истраживања пројекта 146011 које финансира Министарство науке и заштите животне средине Србије.

радном снагом у центру запослења на једној страни и потреба за запослењем радне снаге на другој страни. Раздвојеност места рада од места становања може бити резултат личних (породичних) жеља или личних (породичних) егзистенцијалних потреба. У Србији су дневне миграције радника првенствено узроковане личним (породичним) потребама и имају економску оправданост, за разлику од дневних миграција радника у западноевропским земљама и Северној Америци, где су дневне миграције радника већ дуже време претежно резултат личних (породичних) жеља за животом ван домета градске буке и аерозагађења.

Као веза између места рада и места становања, дневне миграције су детерминисане многобројним факторима, који су променљиви у простору и времену. Ови фактори произилазе из геосаобраћајних, социоекономских, демографских и других разлика у карактеристикама како изворних тако и циљних подручја дневних миграција радника. Од преовлађујућег утицаја одређеног фактора зависе и обим и територијални правци дневних миграција неког подручја. Просторно и временски неравномеран привредни развој, и изражена концентрација функција у појединим градским центрима као и различити услови и цене на тржишту некретнина обликују путање дневних миграција у Србији. Доступне могућности становања и запослења на нивоу насеља и општина знатно се разликују. У зависности од економске структуре активног становништва свако подручје је јединствено у погледу занимања за која локална привреда може да омогући запослење, што утиче на однос између места рада и места становања. Саобраћајни услови средине такође доприносе разликама у обиму и путањи дневних миграција. Време проведено у путовању често је важније за дневне мигранте него раздаљина између места становања и места рада.

Процес дневних миграција економски активног становништва, с обзиром чврсто повезан са развојем привреде, насеља, саобраћаја, демографским развојем као и развојем тржишта рада и тржишта некретнина има широке импликације у свим сферама живота и рада становништва. У том смислу идентификација и разумевање путања дневних миграција радника има не само теоретски него и апликативан значај. Последице интеракције између места становања и места рада визуелно су најочљивије у порасту интензитета саобраћаја у време када већина радника путује у току дана на посао или са посла, на шта делује широка употреба аутомобила као врсте превозног средства.

Географска проучавања дневних миграција спадају у категорију вишеструко апликативних. Са аспекта просторног планирања, на пример, истраживање обима дневних миграција значајно је за утврђивање хијерархијско-функционалног ранга централних насеља. Дневне миграције су значајан елемент урбанистичког и руралног планирања појединих насеља (Стаменковић С., 1987). Хансон и Прат (1988) такође истичу значај проучавања динамичке везе између места становања и места рада. "Место становања и место рада не могу се посматрати само као две тачке у геопростору. Без разумевања међузависности између *продукције* (место рада) и *репродукције* (место становања) не могу се разумети савремени урбани процеси" (Hanson S., Pratt G., 1988).

Са демографског аспекта треба нагласити важност проучавања веза између дневне и дефинитивне миграције. Претпоставка је да се дневни мигрант неће одлучити на пресељење у место рада све докле док су трошкови његовог свакодневног путовања до посла мањи од трошкова пресељења, или док удаљеност између места становања и места рада не достигне одређену критичну вредност. Прилив прихода које дневни мигранти остварују радом у другом, најчешће економски просперитетнијем, насељу има позитивне ефекте на развој места становања радника. На тај начин се помоћу дневних миграција радника одржава равнотежа између економских развијенијих и неразвијених подручја. Слабије развијена подручја преко

свакодневног путовања дела активног становништва у друго насеље успевају да задрже своје популационе ресурсе и прилив прихода остварених у другом насељу, на краћи или дужи временски рок, све до момента када дође до дефинитивне миграције или стварања могућности за запослење у сопственом месту становања. Ово последње је могуће под условом убрзаних економских промена у месту становања.

Развој, обим и карактеристике дневних миграција становништва у Србији[†]

На подручју Србије, од 60-тих година двадесетог века када почиње да их прати званична статистика, дневне миграције становништва су у порасту. Резултати анкете о мобилности и ставовима становништва у вези са саобраћајем, проведене 1998. године, показали су да су у структури путовања према броју (у складу са дефиницијама, којима нису биле обухваћене дневне шетње близу куће или куповина у радњи у суседству) у Србији преовладавала дневна путовања (96%). Дневна пословна путовања чинила су 30% од свих дневних путовања (Саобраћајни институт ЦИП и СЗС, 1998). На пораст обима дневне миграције после Другог светског рата утицали су интензивни процеси индустријализације и урбанизације – односно деаграризације и дерурализације. Дневне миграције у овом периоду одвијале су се у светлу промена економске структуре радне снаге и трансфера становништва из пољопривредних у непољопривредне делатности. Потребно је било постићи равнотежу између вишка аграрне радне снаге с једне стране и потребе за радном снагом са друге стране, тако да су бројна била домаћинства са тзв. мешовитим изворима прихода. За кућу и посед, као извор допунских прихода, дневне мигранте везивала је ниска зарада, с обзиром да су претежно били неквалификовани или полуквалификовани радници.

У последњих четрдесет година, удео радника дневних миграната у укупном броју радника у Централној Србији се смањило, док се у Војводини повећао. Према подацима пописа становништва из 1961. године, ван насеља у коме станује радило је 176.402 или 22,4% радника у Централној Србији, односно 51.235 или 13,3% радника у Војводини (СЗС, 1967). Године 2002. ван насеља у коме станује радило је 405.192 или 20,9% радника у Централној Србији, односно 159.862 или 22,8% радника у Војводини. Поред тога, дневно је мигрирало око 160.000 ученика и студената у Централној Србији и 67.000 у Војводини. У дневним миграцијама је дакле 2002. године учествовало око 10% од укупног становништва Централне Србије, односно 11% од укупног становништва Војводине (РЗС, 2002). У периоду 1961 – 1971, у Централној Србији је индекс пораста броја радника износио 127,9 а дневних миграната 192,1 док је у Војводини овај однос 106,6 на према 153,0 (СЗС, 1967; РЗС, 1973). У периоду 1991-2002 у Централној Србији је индекс пораста броја радника износио 127,8 а дневних миграната 117,6 док је у Војводини овај однос 110,5 на према 111,4. На смањење броја дневних миграната у последњој деценији 20. века утицала је друштвено - економска криза настала у периоду након распада бивше Југославије. Увођење санкција одразило се на несташицу горива и нередован саобраћај, а самим тим и на обим дневне миграције.

У пољопривреди је 1961. године било запослено више од половине активног становништва у Србији. Запослени у секундарним делатностима највише су учествовали у дневним миграцијама. Првенствено су то били радници запослени у индустрији, рударству и грађевинарству. У Централној Србији, од укупног броја запослених ван места сталног боравка 1961. године, 6,6% радника било је запослено у примарним делатностима, 59,5% у секундарним, 22% у терцијарним делатностима, и

[†] Подаци се односе на територију Републике без Косова и Метохије

10,7% у кварталним делатностима. У Војводини је, исте године, од укупног броја дневних миграната било 13,1% запослених у примарним делатностима, 48,6% у секундарним, 24,9% у терцијарним и 10,9% у кварталним делатностима (СЗС, 1967). Од шездесетих година, у структури дневних миграната према економској делатности, запажа се смањење дневних миграната запослених у примарним и секундарним делатностима, уз пораст учешћа дневних миграната запослених у терцијарним и кварталним делатностима, што је у складу са променама у структури укупног активног становништва према делатности. У Централној Србији, од укупног броја запослених ван места сталног боравка 2002. године, 3,7% радника било је запослено у примарним делатностима, 50% у секундарним, 27,6% у терцијарним делатностима, и 16,1% у кварталним делатностима. У Војводини је, исте године, од укупног броја дневних миграната било 7,3% запослених у примарним делатностима, 45,5% у секундарним, 27,3% у терцијарним и 17,7% у кварталним делатностима. Највећи број дневних миграната 2002. године био је запослен у прерађивачкој индустрији (РЗС, 2002).

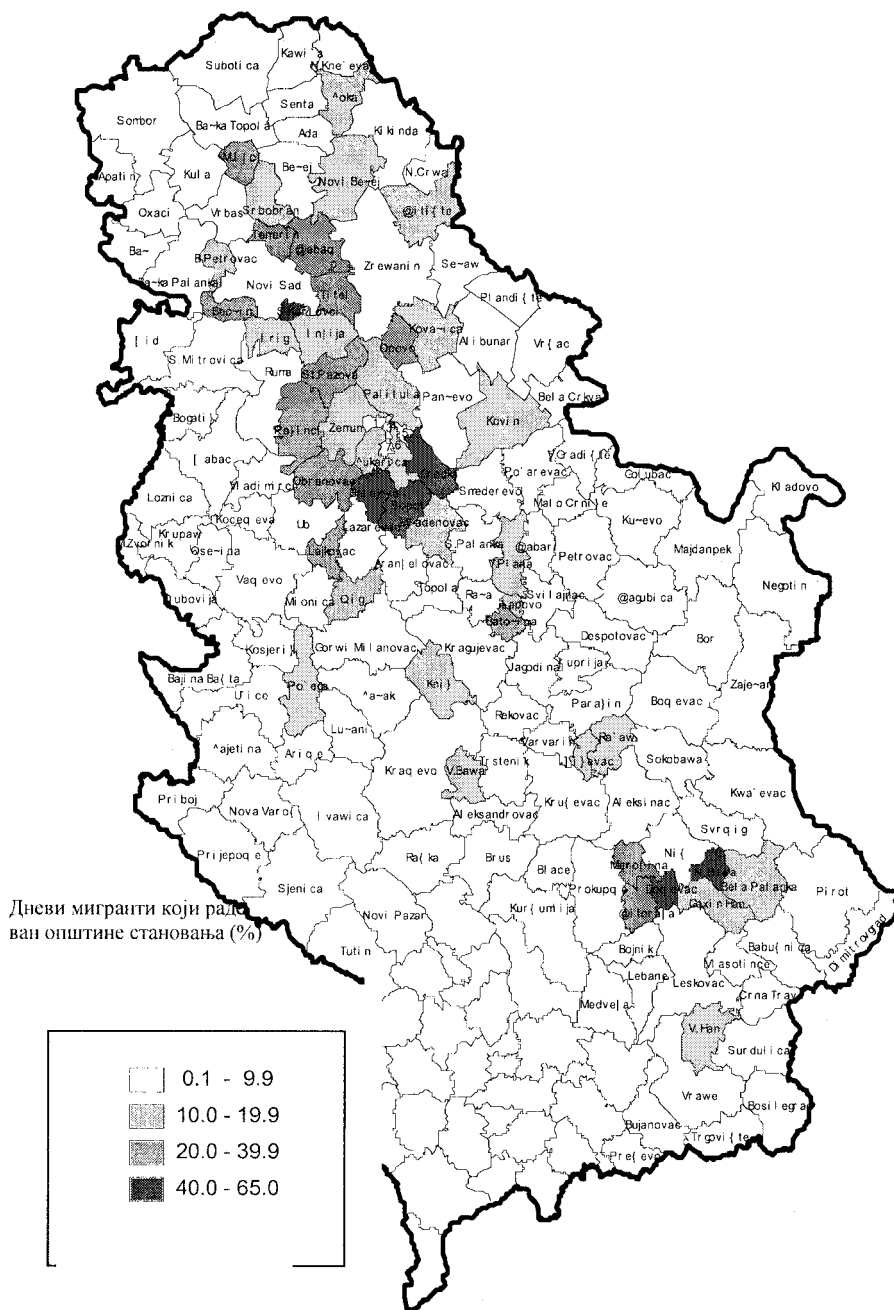
За разлику од дефинитивних миграција у Србији у којима преовлађују жене, у дневним миграцијама преовладавају мушкарци. У структури дневних миграната према полу приметно је повећање учешћа жена са 7,8% 1961. године на 34,3% 2002. године у Централној Србији, односно са 6,8% на 36,7% у Војводини (СЗС, 1967; РЗС, 2002). То је у складу са све већим образовањем жена и процесом повећања учешћа жена у укупном активном становништву које обавља занимање.

Поред промена у обиму и структури дошло је до промена и у територијалном домету дневне миграције. Дневне миграције активног становништва Централне Србије и Војводине, од 60-тих година двадесетог века, најинтензивније се одвијају у оквиру општине. Удео међурејубличких дневних миграција у укупним дневним миграцијама активног становништва је у сталном опадању. Овај процес је највише изражен на територији Војводине, чије је становништво учествовало са 13% у међурејубличким дневним миграцијама 1961. године, да би 2002. године ове дневне миграције биле готово занемарљиве. То је последица смањења броја радника који су за време СФРЈ свакодневно путовали на посао у суседну Републику Хрватску. Две трећине дневних миграната у Централној Србији и Војводини 2002. године, свакодневно путује на посао у друго насеље исте општине, док једна трећина путује на рад у другу општину. У периоду 1961 – 2002 променила се и структура дневних миграната према полу у погледу територијалног домета миграције. Шездесетих година запослене жене у Србији су више од мушкараца путовале на посао у границама исте општине. То је нарочито било изражено у Војводини. У погледу територијалног домета дневне миграције жена у односу на мушкарце 2002. године, на подручју Централне Србије разлика готово да више није било, док су у Војводини ове разлике и даље биле приметне мада у мањој мери (Табела 1.).

Табела 1. Дневне миграције радника према територијалном домету

Територија	Укупно	Локалне	Међуопштинске	Међурејубличке
Дневни мигранти 1961. године				
Централна Србија	176.402	59,5%	37,0%	3,3%
Војводина	51.235	51,8%	35,0%	12,8%
Дневни мигранти 1981. године				
Централна Србија	370.105	73,4%	25,3%	1,0%
Војводина	139.739	47,1%	27,1%	9,4%
Дневни мигранти 2002. године				
Централна Србија	405.192	62,4%	34,3%	0,5%
Војводина	159.862	64,6%	34,6%	0,1%

Извор података: СЗС, 1967; Роца О., 1986; РЗС, 2002.

Карта 1. Општине у Србији (без Косова и Метохије)
 према уделу радника који раде ван територије општине становања
 у укупном броју радника општине 2002. године (Извор података: РСЗ, 2002.)

Већина дневних миграната станује у насељима која нису градска по типу. У Војводини је 70% дневних миграната 2002. године било из сеоских насеља, односно 77% у Централној Србији (РЗС, 2002). У насељима која нису градска по типу живи највећи број жена које раде ван свог места становања, иако је у последњој деценији XX-тог века приметан тренд укључивања у дневне миграције све већег броја економски активних жена и у градским насељима.

У деветнаест општина у Србији, 2002. године више од 40% радника радило је ван општине становања, док је у највећем броју општина (117) ван општине становања радило до 10% радника. Међуопштинске дневне миграције активног становништва које обавља занимање 2002. године биле су најизраженије у Нишкој Бањи. Преко 63% од укупног активног становништва ове општине свакодневно је путовало до места рада у другу општину (РЗС, 2002).

Општина Нишка Бања формирана је 2000. године издвајањем насеља из општине Ниш. Општина Сремски Карловци, у зависности од године пописа становништва, се третира било као део општине Нови Сад, или као самостална општина. Општине Нишка Бања и Сремски Карловци, са 63% односно 58% активног становништва које ради ван општине становања, потврда су да токови дневних миграција становништва показују стварне функционалне границе општина у односу на формално-правне административно-територијалне границе (РЗС, 2002).

Најизраженију међуопштинску дневну мобилност активног становништва 2002. године имале су општине Сремски Карловци, Нишка Бања и Дољевац које се граниче са макрорегионалним центрима (Нови Сад и Ниш), као и београдске општине ван насеља Београд: Барајево, Гроцка и Сопот. У свим поменутих општинама, осим општине Дољевац, у структури дневних миграната према активности доминирају запослени у терцијарним и кварталним делатностима, те је логична њихова оријентација ка центрима концентрације ових делатности. Више од једне трећине радника из десет општина у Србији свакодневно је 2002. године путовало на посао у другу општину. Пет од десет ових општина (Барајево, Гроцка, Сремски Карловци, Стара Пазова, и Темерин) налази се међу шест општина у Србији, са највећим индексом пораста броја становника у последњем међупописном периоду (Карта 1.). Учешће радно способног становништва у укупном, у овим општинама, је нешто изнад просека за Централну Србију односно Војводину 2002. године, па се може закључити да је, иако незнатан, демографски пораст становништва један од разлога обимних дневних миграција активног становништва у друге општине, услед немогућности локалног запослења у ослабљеној привреди. Општине које су полазиште великог броја активних дневних миграната ка другим општинама, претежно имају велики број незапослених становника и ниске вредности националног дохотка по становнику. Посматрајући развијеност општина у зони Дунавско-Моравског коридора, кроз међуоднос степена запослености и националног дохотка по становнику, Милетић (2005) издваја општине ниског општег нивоа развијености (Милетић Р., 2005). Уочљиво је преклапање знатног броја ових општина са општинама полазишта већег броја економски активних дневних миграната. У групи од десет општина из којих је 2002. године више од једне трећине радника свакодневно путовало на посао у другу општину, четири општине (Гроцка, Сремски Карловци, Дољевац, и Меровина) имају већи број незапослених од броја запослених.

Уочава се формирање јединственог појаса општина велике међуопштинске дневне просторне покретљивости радника на простору између Новог Сада и Београда, као и преклапање појасева веће међуопштинске дневне мобилности радне снаге са главним саобраћајницама. То је у складу са резултатима Роџерса (1997) који сматра да региони ближи великим центрима запошљавања имају већу доступност пословима, што позитивно делује на дневну миграцију. Подразумева се да стопа пристизања

понуда за посао расте са повећањем токова информација и доступности послова. Аналогно томе, радници који живе у великим центрима запослења имају већу вероватноћу да нађу одговарајући посао у свом месту становања, и самим тим да не учествују у дневној миграцији (Rogers C., 1997).

Према Илићу (1970), највише дневних миграната 1961. године било је из насеља у околини великих градова као што су Београд, Ниш, Нови Сад (Илић Ј., 1970). Подаци о међуопштинској дневној мобилности активног становништва 2002. године показују да у Србији центри Београд, Нови Сад и Ниш имају најјаче гравитационо дејство како 60-их година 20. века, тако и почетком 21. века. Правци кретања дневних миграната упућују на изражену економску атрактивност ових центара за дневне мигранте. С обзиром на диверзификовану структуру популације, веома је тешко локално запослити већину економски активног становништва, нарочито у постојећим друштвеним условима када је високу запосленост становништва неког подручја немогуће остварити. Развојем саобраћаја и саобраћајних средстава у Србији, чиме ће се смањити време потребно за путовање, може се очекивати још већа међуопштинска дневна мобилност радника и флексибилност у погледу односа места рада и места становања.

Обележја савремених дневних миграција радника у развијеним земљама – шта можемо очекивати у Србији

Савремене дневне миграције активног становништва, настале у већини земаља у току процеса индустријализације услед потребе радника за прилагођавањем променама на тржишту рада, попримају нове димензије у смислу промена у обиму, дистанци путовања и структури дневних миграната према разним демографским и социоекономским обележјима. У свету постоји тренд ка разноврснијим путањама дневних миграција и повећању удела дневних миграција на дуже дистанце у укупном броју свакодневних путовања. На то утичу не само развој и промене на тржишту рада већ и развој саобраћаја и саобраћајних средстава. Ове промене одвијају се у светлу пораста броја радника у сервисним (непроизводним) делатностима, пораста броја високообразованих радника, пораста запослености жена али и настанка нових занимања и услова рада. Развој информационих технологија омогућава све већу флексибилност по питању радног времена. За одређени број занимања, којима то природа посла дозвољава, постоји тенденција у свету ка сталном раду код куће (од куће) или раду код куће (од куће) само неким радним данима. Класично радно време од 6 до 8 сати за све већи број радника све више је реткост. Самим тим повећава се и комплексност дневних миграција и веза између места становања и места рада. Поред уобичајеног свакодневног путовања на посао настају различите варијације класичне дневне миграције активног становништва, укључујући путовање до места рада само одређеним данима или делом радне недеље, или путовање до више радних места у току једног дана.

Поједине категорије занимања одувек подразумевају да радник нема стално место рада, било у току дана или повремено. Занимања која карактерише променљиво место рада су: трговачки путник, возач, грађевински радник, али и нека занимања “новијег датума”, као што су: консултант, ревизор, агент за некретнине који могу да раде у више предузећа у току једног радног дана. За разлику од првобитних дневних миграција активног становништва у свету и код нас, када су дневни мигранти били двоструко радно ангажовани, у смислу рада на послу и рада на пољопривредном имању, савремене дневне миграције одликује све већи број радника који раде код куће

један или више дана у недељи и долазе на посао повремено у зависности од потребе. “Рад код куће, који није рад на имању, феномен је нашег времена” (Pisarski A., 2002).

У попису становништва 2001. године у Канади послови су класификовани у неколико група у односу на место становања:

- Рад на одређеној локацији ван места становања (најчешћи тип запослења) (80,6%)
- Telecommuter - особа запослена ван куће која повремено ради код куће (0,5%)
- Радник који стално ради код куће (5,7%)
- Нема фиксно радно место (1,4%)
- Место рада може се мењати с времена на време (6,2%)
- Ради на више места у току дана (3,2%)
- Радно место ван дистанце дневне миграције. Ово је случај уколико је место рада удаљено толико да не омогућава свакодневно путовање до посла и назад (2,4%) (The City of Calgary Planning & Transportation Policy Forecasting, 2002).

Закључак

Неуједначен економски и демографски развој подручја, али и личне (породичне) аспирације резултирају дневним миграцијама активног становништва које обавља занимање, као посебним обликом просторне покретљивости становништва. На подручју Србије (без Косова и Метохије) обим дневних миграција активног становништва од 60-их година 20. века је у порасту. Дневне миграције радника константно се најинтензивније одвијају у оквиру општине. Најјаче гравитационо дејство како 60-их година двадесетог века, тако и почетком 21. века имају центри Београд, Нови Сад и Ниш. Промене у структурним карактеристикама радника - дневних миграната у Србији следе промене у структури укупног активног становништва које обавља занимање. Ове трансформације у складу су са променама у структури запослених дневних миграната у развијеним земљама, у смислу повећања учешћа жена, и запослених у услужним делатностима. С обзиром да су ове промене праћене све комплекснијим везама између места становања и места рада, за очекивати је да ће, са бржим економским развојем и развојем саобраћајне инфраструктуре, путање дневних миграција активног становништва у Србији постати све разноврсније, као што је то случај и у свету.

ЛИТЕРАТУРА

- Hanson S., Pratt G. (1988): **Reconceptualizing the Links between Home and Work in Urban Geography**, *Economic Geography*, Vol. 64, No. 4., 299-321.
- Илић, Ј. (1970): **Карактеристике функционалних односа између града и околине са посебним освртом на СР Србију**, Становништво, 3-4, ИДН - ЦДИ, 167-189.
- Маџура, М. (1965): **Модели просторне покретљивости радне снаге и капитала**, Економист бр. 3., Београд.
- Милетић, Р. (2005): **Поларизација у Дунавско-Моравском развојном појасу**, Гласник Српског географског друштва, Св. LXXXV, Бр. 1., 81-94.
- Roca, O. (1986): **Migracija radnika u Zagreb: geografski aspekt prostorne pokretljivosti i problematike**, doktorska disertacija, Zagreb.
- Pisarski, A. (2002): **Commuting in America II** Chapter 4, Eno Transportation Foundation
- РЗС (1973): **Становништво СР Србије према виталним и миграционим обележјима**, Билтен Бр. 96., Београд.
- РЗС (2002): **Попис становништва 2002.**, Књ.13, Београд.
- Rogers C., (1997): **Job search and Unemployment Duration: Implication for the Spatial Mismatch Hypotesis**, *Journal of Urban Economics*, Vol. 42, 109-132.
- Runge, J. (1991): **Dojazdy do pracy w przestrzennej strukturze powiazan miast wojewodztwa katowickiego**, Uniwersytet Slaski, Katowice.
- Саобраћајни институт ЦИП и СЗС (1998): **Истраживање и моделовање потреба становништва Србије за превозним услугама**, Саобраћајни институт ЦИП, Београд.
- СЗС (1967): **Попис становништва 1961.**, Књ.6, Београд.
- Стаменковић С., (1987): **Неки аспекти проучавања дневних миграција становништва за потребе просторног планирања**, Зборник радова XII Конгреса географа Југославије, Нови Сад.
- The City of Calgary Planning & Transportation Policy Forecasting, (2002): **Working paper 2001 Civic Census Travel to Work Survey**, Calgary.

COMMUTING OF ACTIVE POPULATION IN SERBIA

The accomplished level of demographic, economic, social and cultural development and geo-trafficable location determine the extent and territorial range of commuting from certain territory. The paper shows the data about proportions and basic characteristics of commuting trends in Serbia in period 1961-2002. Commuting in Serbia is mainly caused by spatial and timely uneven economic development, distinct concentration of functions in certain city centers and different conditions and prices at real-estate market, and therefore has economic justification. Since the '60s of the last century, daily mobility of economically active population has been growing and is the most intense within municipality. The biggest urban centers Belgrade, Novi Sad and Niš have the strongest gravitational effect, both in the '60s of the last century and at the beginning of the 21st century. Changes in the structural characteristics of economically active population in Serbia are adequate to those in developed states, in the sense of increase of participation of women and workers in services. Considering that these changes are followed by more complex relations between residential place and work place, one can expect that, together with faster economic growth and development of traffic infrastructure, commuting patterns in Serbia will become more diverse.